

УДК 316.01

О.Суська

СВІТ АТРИБУТІВ ТА АТРИБУТИ НОВОГО СВІТУ

Людина протягом життя створює коло певних атрибутів, які допомагають (а іноді заважають) орієнтуватися та виживати в соціальній реальності. Серед цих атрибутів – гроші, соціальний статус, сім'я. Міра задоволення життям суттєво залежить від наявності цих атрибутів; уміння керувати ними, не підпадаючи під їхнє всевладдя, – становить підґрунтя формування особистості та її діяльності як соціального суб'єкта. Поєднання міри необхідності та міри залученості до створення атрибутивної картини суб'єктивної реальності – ключ до виживання особи в кризовому суспільстві.

Keywords: *attributes, consciousness, social reality, alienation*

Ключові слова: *атрибути, свідомість, соціальна реальність, відчуження.*

Ключевые слова: *атрибуты сознание, социальная реальность, отчуждение.*

Усе в світі змінюється, окрім ставлення людини до часу. Часу, якого завжди бракує, який завжди всі хочуть заощадити і тут же знову і знову витратити – на роботу, роздуми, розваги, придбання і т. д., і т. п.

Усі названі параметрів давно і пильно вивчають соціологи: як ми розпоряджаємося своїм часом, яку його частину віддаємо роботі, а яка залишається – “вільний час”, хоча за своєю сутністю таким не є, на що ми насправді витрачаємо його і яка його частина дійсно присвячується різним видам дозвілля, а яка – необхідним заняттям і справам, що дозвіллям ніяк не назвеш. Особливе місце відводиться тут розподілу “жіночої” і “чоловічої” праці; адже тільки декілька років тому праця домогосподарки

була визнана професійним родом занять і жінка-домогосподарка отримала право на пенсію, нарівні з іншими працюючими.

Наш розпорядок метушні (розпорядком дня його можна назвати лише в деяких випадках) залишає нам лише один “добрий намір” – встигнути туди-то і туди-то, завершити щось (що іноді не вимагає завершення) і поставити крапку, для того щоб вона тут же стала точкою відліку для нових задумів і звершень. Всесвіт нескінченний, мабуть, тому нескінченна і наша метушня. Для того, щоб не згубитися в повсякденній метушні, людина придумала масу індикаторів і вимірів своєї зайнятості та її досягнень: на першому місці за значенням, безумовно, *гроші* (спроби відмовитися від них поки що залишаються безуспішними); на другому – *статусні позиції* (посади, звання, міри і так далі); на третьому – *сімейні позиції або сімейний стан* (наявність сім’ї і дітей, “генеративні” – стосунки між поколіннями і “потенційні” – плани розбудови власного домогосподарства). Усі перелічені індикатори породжують і відбивають усім відомі “вічні цінності”, які з часом можуть набути значення цінностей матеріальної культури, передаватися у спадок або бути основою індивідуальної гордості певного покоління (“мій дідусь був генералом” і тому подібне), а також ідентифікуватися з належністю до такого конкретного осередку суспільства, як сім’я.

Отже, після виділення головних трьох індикаторів – цих трьох “китів” життєдіяльності, які поглинають наш час, – необхідно ввести їх виміри: чи досить грошей, чи задовольняють статусні позиції, чи вдалося реалізувати себе в сім’ї й так далі.

Коли соціологи повсякденності говорять про рівень соціального оптимізму, а соціологи способу життя ставлять питання про задоволеність рівнем і якістю життя, фактично їх виміри базуються знову ж на тих же трьох “китах”.

Окремо значущим є також питання про упевненість у завтрашньому дні, яка, будучи при першому наближенні

суто індивідуальною, видає все ж суб'єктні орієнтації і показує не стільки рівень соціального оптимізму, скільки рівень соціальної адаптації – готовності прийняти ті умови, які приготувала нам соціальна реальність, або чинити опір їй.

Вивчаючи і вимірюючи вищезгадане, соціологи, проте, далеко не завжди звертають увагу на процес “атрибуції”, тобто втілення тих або інших життєвих постулатів у конкретних атрибутах – матеріального і духовного походження, що показують належність особи респондента до представників переважно або матеріальної, або – духовної культури. (Кому з них важче виживати в кризовому суспільстві – очевидно). Максимум, далі за який соціологи доки не пішли, це вимір потенційних орієнтацій щодо вектора життєзабезпечення, питання, яке в моніторингу 2007 р. [13, с. 469, 472] формулювалось так: “Як Ви вважаєте, який принцип життєзабезпечення в нашому суспільстві має бути переважачим”? Відповіді були такими (у %):

Принцип індивідуального забезпечення (самозабезпечення)	11,3
Принцип колективної взаємодопомоги	15,4
Ці принципи повинні урівноважувати і доповнювати один одного	54,1
Важко відповісти	14,6
<i>Якою мірою Ви пристосувалися до нинішньої життєвої ситуації?</i>	
Активно включився в нове життя, ринкові стосунки здаються мені природним способом життєдіяльності	16,0
Знаходжуся в постійному пошуку себе в сьогоdnішньому житті	32,5
Не маю бажання пристосовуватися до сьогоdnішньої ситуації, живу як припаде, чекаю змін на краще	37,6
Важко відповісти	13,9

Атрибути як необхідні, істотні ознаки сучасного суспільства становлять його “каркас” і претендують на константність, втілюючи певні постійні властивості, внутрішні ознаки громадських відносин, безпосередньо характеризуючи ці відносини на конкретному етапі розвитку того або іншого суспільства.

У зв'язку з необхідними аналогіями згадаємо значення психологічного поняття “каузальні атрибуції” (від лат. *attributio* – приписую і *causa* – причина, основа), артикулюючи це поняття як: “механізм міжособистісного сприйняття, що складається з добудови необхідної суб'єктові інформації шляхом приписування партнерові по взаємодії можливих почуттів і намірів, причин і мотивів поведінки” [8, с. 15]. Особливо важливий цей механізм людського сприйняття в ситуації дефіциту відомостей про партнера по спілкуванню або ж, що для нас особливо важливо, відсутності достовірної інформації про певні соціальні об'єкти, про соціальні інститути та їхні організації, соціальні групи, класи, спільноти (у т. ч. клани). Адекватність причинного пояснення поведінки партнера по діяльності залежить від рівня розвитку інтелекту і життєвого досвіду, міри адекватності суб'єкта у ставленні до соціуму. При сприйнятті соціальних об'єктів виникають так звані ефекти соціальної перцепції, де істотну роль відіграють не лише здоровий глузд, досвід та інтелект, а й характер, мотивації та установки суб'єкта.

Необхідно також згадати філософське тлумачення як поняття “атрибути”, так і поняття “гроші”, які у свою чергу самі є атрибутом, наприклад, атрибутом влади (“влада грошей”) або атрибутом статусних позицій (“влада монарха”), або просто атрибутом-замінником (еквівалентом) у формулі економічних стосунків “товар – гроші – товар”, яка продовжує працювати в усіх типах суспільств, незважаючи на відомі, але безуспішні спроби від товарно-грошових відносин відмовитися. “Атрибути” – невід'ємна властивість предмета, без якого предмет не може ні існувати, ні мислитися [14, с. 31]. Доречно нагадати, що Декарт розглядав атрибут як основну властивість субстанцій, тому в якості атрибуту тілесної субстанції у нього виступає протяжність, а в якості атрибуту духовної субстанції – мислення. Спіноза ж вважав протяжність і мислення атрибутами єдиної субстанції, французькі енциклопедисти XVIII ст. основними атрибутами матерії вважали протяжність і рух, а Д.Дідро відносив до них ще й мислення.

Цікавим є у зв'язку з розглядом такого соціально значущого атрибуту, як гроші, такий відомий в індустріальній соціології і політекономії термін, як грошовий зв'язок. У сучасному тлумаченні цей термін означає характер зайнятості в більшості сучасних індустрій, коли єдиними узами, що зв'язують працедавців і працівників, стає видача зарплати за виконану роботу і коли кожна сторона прагне до максимального задоволення своїх власних інтересів, не звертаючи уваги на інтереси інших. "Грошовий зв'язок деперсоналізує стосунки найму, перетворюючи їх на прості економічні транзакції суб'єкта з ринковими силами" [1, с. 73].

Якщо погодитися з тим, що гроші – це атрибут, то одним з наступних атрибутів, що супроводжують і ідентифікують статусні позиції в суспільстві, є мода. Мода визначає тип "позиціонування особи", акцентуючи (знову ж таки, за допомогою атрибутів) як на груповій належності, так і на професійній, а іноді й класовій. Як один із потужних соціальних індикаторів сучасна мода (і породжена нею індустрія) не лише диктує, орієнтує, а й примушує їй підкорятися. Наслідувальна функція моди має глибинний соціальний характер.

Модні атрибути перетворюються, завдяки зусиллям засобів масової комунікації, на свого роду індикатори способу життя (безумовно, лише зовнішні). У гонитві за відповідністю модним взірцям люди витрачають на придбання модних атрибутів усе зароблене, нехтуючи вимогами здорового харчування і в цілому здорового способу життя. Ілюстрацією цього є поширення нічних клубів і популяризація так званого "нічного" життя, особливо серед міської молоді, що частенько призводить до залежності від алкоголю та наркотиків.

Коли певний тип проведення дозвілля є атрибутом моди, а не культури, – тоді в суспільстві з'являється небезпека перетворення певних груп на групи ризику, а певних занять на заняття, що завдають шкоди не лише здоров'ю, а й розвитку особистості.

Серйозним індикатором, що супроводжує затвердження статусних позицій, є також “вестернізація” поведінки, втілена не тільки в так званому брендовому одязі, а й множинність випадків придбання одягу та інших “супровідних” товарів, у т.ч. аксесуарів – не “по кишені”, на жаль, не фіксується соціологами.

Водночас у західній, наприклад американській, культурі ставлення до деяких атрибутів, у т.ч. автомобілів, житла та ін. є скоріше споживацьким, ніж індикатором наслідування моди. До того ж у наших умовах до цього додається ще і бажання ілюзорно змінити статус, тобто здаватися “крутішим”, могутнішим і багатішим, ніж це є насправді. Як наслідок, настає неминучий крах ілюзій і оманливих іміджів, коли настає час “платити по рахунках”.

Чим вища атрибутивність статусних позицій, тим легше їх імітувати, але водночас тим жорсткіше і болючіше розчарування у власній нездатності підтвердити вже створений імідж. Таким чином, якщо статусні позиції не підтверджені професійним і культурним ресурсом особи, а базуються лише на зовнішній атрибутиці, тим швидше у такої особи настає “крах ілюзій”.

Отже, *чим вища атрибутивна прив’язка життєвих звичок, тим нижчий рівень соціального оптимізму і суб’єктивної адаптації поведінки особи. Її життєвий світ катастрофічно хиткий, упевненість у завтрашньому дні зменшується і різко посилюються негативні очікування.*

Порівняно новим у нашому суспільстві є набуття статусу “за гроші”, тобто купівля дипломів, посад вищих чиновників, голосів виборців та ін. Проте ілюзія перебування в такому статусі є лише ілюзією, і, як і все оманливе, рано чи пізно “стає явним”: депутати з купленими голосами програють вибори, корупціонери не знають як легітимізувати свої хабарі, а бізнесмени – як відмити “брудні” капітали. Звідси випливає, що *підвищена атрибутивність статусних позицій також тісно пов’язана зі ступенем демократизації суспільства. У суспільстві розвинутої демократії можна не боятися показати свої реальні*

прибутки зі сплаченими за усіма нормами податками; не виставляти напоказ дорогі авто, вважаючи кращими економічніші та маневреніші, розуміючи, що автомобіль – це не розкіш, а засіб пересування. Ще у 1935 р. Фердинанд Тьонніс, геніально передбачаючи подальший розвиток суспільства, застерігав: “Його (суспільства) справи і турботи вимагають неглибоких, нерелігійних людей, схильних легковажно ставитися до життя, а також примушують до того, щоб власність (або хоча б права на неї) зробити якомога рухомішою і подільнішою; – і держава також, оскільки вона сприяє прискоренню цього розвитку і заради досягнення своїх цілей вважає найпридатнішими до цього освічених, корисливих, практичних суб’єктів” [11, с. 250–251].

Саме статусні позиції особи тісно пов’язані з типом суспільства (суспільно-економічною формацією), його станом – чи благополучне суспільство, перебуває на стадії піднесення або в кризі і так далі. Велику роль у виборі напрямів і самому “вибудовуванні” статусних позицій відіграє і громадська думка, точніше, віддзеркалення в ній тих професій і соціальних статусів, які фіксуються як найбільш престижні і “рангові”.

Множинні розбіжності між потребами суспільства в робочій силі того або іншого профілю і спектром підготовки кадрів, особливо на пострадянському просторі, говорять про необхідність вивчати потреби ринку праці і приводити у відповідність з його запитами і можливостями профіль підготовки кадрів як середньої, так і вищої ланки. Якщо це не відбувається, у суспільстві накопичується потенціал “оманливих іміджів” серед людей, що отримали фах, в якому вони себе реалізувати практично не можуть. Втрати в цьому вкрай великі, як на рівні особи, так і на рівні усієї держави, яка отримує стихійний ринок робочої сили, при цьому з великими втратами і перевищенням витрат на підготовку високо кваліфікованих кадрів, яких фактично використовувати ніде. Тут же виникає хворобливий процес “відтоку мізків”, який вимиває з країни кращих представників найбільш затре-

буваних професій, практично відкидаючи суспільство-донора на позиції аутсайдера в тих або інших галузях наук, промисловості, культури. Виникає протидія, спочатку на рівні формування громадської думки, а потім й усередині суспільства, яке не хоче “здавати” свої цивілізаційні позиції. “Кон’юнктура поняття “цивілізоване суспільство” завдячує своїм існуванням тій критиці, з якою виступали передусім дисиденти із суспільств державного соціалізму, протестуючи проти тоталітарного придушення політичної відкритості.... Аналітичні висновки підтвердили революційні перетворення в Східній та Центральній Європі. Зовсім не випадково їх зрушила з місця політика реформ, що написала на своїх знаменах «гласність»” [3, с. 39].

Як зазначалося, уже за часів Ф.Тьоніса було зрозуміло, що світ потребує освічених людей, і чим складнішими ставатимуть технології, тим більшою буде потреба суспільства у високоосвічених кадрах. Що ж відбувається нині з загальнодоступною вищою освітою? Розпочалися проблеми: по-перше, як ніколи постало питання якості освіти в сучасних українських ВНЗ (частково ця проблема породжена непропорційністю наявності викладачів вищої кваліфікації і кількості самих ВНЗ, що отримали ліцензію); по-друге, зверхність ставлення контингенту, що здобуває освіту, до самих знань і їх подальшого використання: стало “модним” не бути ерудитом, знати тільки вузьке коло предметів і сподіватися на голий практицизм. Остання проблема повертає нас років на вісімдесят назад, коли після громадянської війни країна боролася з неписьменністю.

Атрибутивність належності до “публічного життя” як до “обітованного” середовища, де популярність і слава поступово перетворюються на гроші, для більшості звичайних людей дійсно уявляється чимось бажаним і недоступним. Хочеться нагадати в зв’язку з цим висловлювання Річарда Сеннета, який у книзі “Падіння публічної людини” пише: “Сили, що втягнули особу в громадську сферу, знедолили більшість тих, хто вів публічний спосіб

життя, будучи переконаним у тому, що має “реальну” індивідуальність; тому ці люди відправилися на пошуки меншості, яка дійсно мала індивідуальність, причому результатом пошуків могли стати лише вчинки, продиктовані фантазією. Одним з плодів цього став новий образ “артиста” у суспільстві; іншим – буде нова форма політичної влади” [9, с. 239].

Ми повинні розвести поняття статусних позицій, досягнутих самою особою в процесі самоудосконалення і праці, як над собою, так і в зовнішньому – соціально-виробничому середовищі, і позицій особи, яких вона могла б досягти як у результаті щасливого випадку, або за помахом певної добре профінансованої “чарівної палички”. Факти соціальних наслідків дій таких “чарівних паличок” з’являються перед нами під час кожної передвиборної кампанії. Як результат: падає довіра до соціальних інститутів суспільства і водночас деформуються уявлення людей про реальні та ілюзорні соціальні статуси. Це за останні 20 років особливо відбилося на рейтингу професій (про що вже йшлося). Так звані професії рампі – співаки, депутати, телеведучі, стилісти, візажисти та ін. обслуговуючі рамбу, давно вже випередили таких необхідних країні інженерів і слюсарів. На ілюзорність світу, що представляється з екранів електронних засобів масової комунікації, таких як кінематограф і телебачення, майже три десятиліття тому звертали увагу відомі соціологи В.Оссовський, Н.Костенко, а на початку 1990-х – В.Пилипенко, О.Вишняк, О.Донченко та ін. [6, с. 10].

Вірогідність виміру атрибутів навколишнього світу і міра адекватності цих вимірів завжди хвилювали професійних соціологів. На сьогодні джерелом даних, що не викликають сумнівів з погляду методології і техніки збору і аналізу інформації, є моніторинги “Динаміка соціальних змін” Інституту соціології НАН України. Тому, переходячи до третього з вказаних нами соціальних атрибутів сучасної людини, а саме до *сімейних стосунків і сімейного статусу*, ми спиратимемося на дані згаданого моніторингу, де одне з запитань точно охоплює ті самі

атрибути соціального простору, які є, на наш погляд, стрижневими [12].

За даними Інституту демографії і соціальних досліджень, доповідь якого була опублікована в Інтернеті влітку 2011 р., 50% сімей в Україні перебувають в зоні соціального відторгнення, а в селі таких сімей – 100%. Найгостріша ситуація з безробіттям склалася в малих містах. Це міста з населенням менше 100 тис. жителів. Тут безробіття в півтора раза вище, ніж у цілому по країні, що свідчить

Що саме з переліченого Ви відносите до вже досягнутого Вами життєвого успіху ? (Відмітьте не більше трьох відповідей)	
Відмінне здоров'я	16,9
Дружна сім'я	47,7
Можливість працювати на себе і свою сім'ю, а не на інших	16,9
Якісну освіту для себе і своїх дітей	11,5
Досягнутий рівень матеріального добробуту	8,8
Можливість займатися улюбленою справою	14,3
Можливість добре відпочивати, подорожувати, подивитися світ	4,1
Професійна кар'єра	5,6
Наявність кола надійних друзів	30,2
Щасливий випадок	4,8
Інше	0,9
Нічого не можу віднести до свого життєвого успіху	16,7
Важко відповісти	5,5

про те, що економіка в цих містах деформована, а ринки цих міст перебувають у депресивному стані [17]. Категорії відчуження досліджувалися в політичному, економічному, соціальному і культурному житті. За даними Е.Лібанової, директора Інституту демографії і соціальних досліджень НАН України, була побудована матриця, що дала змогу з'ясувати, скільки у людини або сім'ї ознак відторгнення, відповідно до кількості цих ознак визначається стан критичного відторгнення (сім ознак), гострого відторгнення (п'ять ознак) і так далі. У зоні гострого відторгнення виявилось, за даними дослідження, 37,7% населення України, ще 17% – у стані критичного

відторгнення. Головною причиною соціального відторгнення є економічний чинник: якщо дохід сім'ї з розрахунку на одного умовного дорослого знаходиться нижче національної риси бідності, така сім'я вважається економічно відторгнутою. З розрахунку на кількість домогосподарств у зоні гострого соціального відторгнення нині перебуває більше третини домогосподарств України, а в стані критичної соціальної відчуженості – понад 16% сімей [17]. Системна криза суспільства нагадує ситуацію дистресу з її негативним впливом на психіку. Тут доречно згадати думку Чарльза Херманна, про те, що “кризи є уразливими ситуаціями в стосунках система – навколишній світ”, які під тиском часу примушують засумніватися в подальшому існуванні системи або найважливіших системних структур” [15, с. 61–62].

Якщо вважати інститут сім'ї одним найнеобхідніших атрибутів існування людини і людства, то, зрозуміло, треба знайти прийнятний вихід з кризової ситуації суспільства, не руйнуючи сім'ю. Що ж заважає цьому? По-перше, обраний метод так званої “редукції складності” проблеми (висловлювання Н.Лумана), у нашому випадку – це вичікування і спостереження. Уразливий об'єкт вважає, що плин часу самопоглине складність, відредукує коло можливостей і збільшить “чутливість” ситуації до того, чого йому бракує. Але не слід забувати, що час безкінечний, а людське життя – ні. Думка Н.Лумана, наближена до афоризму, свідчить: “Ритм рутини і кризи припускає централізацію компетенцій ухвалення рішень і стає патологічним там, де вони, наприклад внаслідок принципу розподілу влади, не надаються” [4, с. 102].

Насамкінець хочеться підкреслити, що, вилучаючи з життя або деформуючи один з вищезгаданих найважливіших атрибутів, ми потрапляємо *в залежність* від їх відсутності/наявності (відсутності грошей, відсутності престижного статусу, відсутності сім'ї). І таким чином, світ атрибутів починає панувати над нами, ми перестаємо розпоряджатися своїм життям, а лише відпрацьовуємо

те, що ми повинні зробити, щоб відновити світ атрибутів навколо нас, зробити їх належними собі. Процедури відновлення або побудови цієї “належності” повністю затягують нас у “світ атрибутів” і ми часто втрачаємо своє “Я”. Потім, вимірюючи ступінь задоволеності життям, соціологи зі здивуванням натрапляють на величезну дистанцію між бажаним і дійсним, між переважно символічною суб’єктивною реальністю і жорсткістю показників об’єктивної реальності. (На прикладі показників відторгнення це помітно особливо яскраво). Відстежуючи логіку змін соціологічного знання і аналізуючи сучасний його стан, не можна не помітити, як зазначала І.Попова, “зрушення соціології в напрямі так чи інакше пояснюваної «суб’єктивної реальності»” [7, с. 138]. До того ж свідомість і суб’єктивність з властивими символічними образами і системами відповідно способів вираження характеризуються і пояснюються соціологічною теорією дуже однобічно. На думку М.Мамардашвілі, найбільш поширеним був метод аналізу свідомості та її характеристик відповідно до “предметностей”, тобто відповідно до значущих для суб’єкта свідомості об’єктивностей, що “аналізуються як породжені саморозвитком і диференціацією системи соціальної діяльності як цілого” [5, с. 298]. Повністю поділяючи цю думку, пропонуємо оцінювати і вимірювати також і ступінь атрибутивності суб’єктивної реальності у її співвіднесенні з існуючими атрибутами об’єктивної реальності. Відповідно до їхньої розбіжності і буде спрогнозовано – чи готова суб’єктивна свідомість прийняти атрибути нового світу, або ж на цьому рівні в соціальних структурах (та інститутах) накопичуватимуться значний опір й потенційні проблеми. Якщо розглядати атрибути суб’єктивної реальності як самодостатню систему, то зміна або “підміна” їх призведе до руйнування соціальної реальності спочатку в окремо взятому суб’єктному світі, а потім і в цілому в соціальній реальності, що може зробити настання наступного етапу розвитку суспільства (“нового світу”) у принципі нездійсненим.

Література

1. *Аберкромби Н.* Социологический словарь / Н.Аберкромби, С.Хилл, Б.С.Тернер ; пер. с англ., под ред. С.А.Ерофеева. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1997. – 420 с.
2. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности / П.Бергер, Т.Лукман. – М., 1995. – 323 с.
3. *Габермас, Ю.* Структурні перетворення в сфері відкритості / Габермас Ю. ; пер. з нім. А.Онишко. – Львів : Літопис, 2000. – 318 с.
4. *Луман Н.* Час і системна раціональність / Луман Н. ; пер. з нім. та упор. М.Бойченка. – К. : Центр учбової літ., 2011. – 224 с.
5. *Мамардашвили М.* Как я понимаю философию / М.Мамардашвили. – М., 1990. – 365 с.
6. *Молодежь Украины: ожидания, ориентации, поведение* / [Пилипенко В.Е., Вишняк А.И., Донченко Е.А. и др.] : НАН Украины, Ин-т социологии. – К. : Наук. думка, 1993. – 159 с.
7. *Попова И.М.* Судьба одной социологической парадигмы (К 120-летию со дня смерти К.Маркса) / И.М.Попова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – №3. – С. 131–148.
8. *Психология личности: словарь-справочник* / под ред. П.П.Горностая и Т.М.Титаренко. – К. : Рута, 2001 – 320 с.
9. *Сеннет Р.* Падение публичного человека / Сеннет Р.; пер. с англ. О.Исаева, Е.Рудницкая, В.Софронов, К.Чухридзе. – М. : Логос, 2002. – 424с.
10. *Сознание и трудовая деятельность (ценностные аспекты сознания, вербальное и фактическое поведение в сфере труда).* – К. – Одесса, 1985.
11. *Тьоніс Ф.* Спільнота та суспільство / Тьоніс Ф. ; пер. з нім. Н.Комарова, О.Погорілий. – К. : Дух і літера, 2005. – 262 с.
12. *Українське суспільство 1992–2009.* Динаміка соціальних змін / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – 560 с.
13. *Українське суспільство 1994–2004.* Моніторинг соціальних змін / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – 705 с.
14. *Философский словарь* / под. ред. М.М.Розенталя. – М., 1975. – 496 с.
15. *Hermann, Charles F.* Some Consequences of Crisis which limit the Viability of Organizations, Administrative Science Quarterly 8, 1963.
16. *Ritzer G.* Contemporary Sociological Theory / Ritzer G. – New York, 1992. – P. 608.
17. [www.idss.org.ua/ public.html](http://www.idss.org.ua/public.html)